

УДК 94(477.6) «19/20»:339.727

Е.О. Хряпін, В.В. Яценко

**ФОРМУВАННЯ В ІСТОРИОГРАФІЇ ДОРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ
КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПОЛОЖЕНЬ З ПРОБЛЕМИ ІНОЗЕМНИХ КАПІТАЛІВ ТА
ЗАРУБІЖНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В ЕКОНОМІЧНОМУ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті досить широко представлені погляди російських і українських дослідників щодо питання іноземних капіталів та зарубіжного підприємництва в економічному розвитку України та її провідних регіонів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Основний зміст статті полягає в аналізі досліджень, що започаткували студіювання даної проблеми у вітчизняній історіографії.

Ключові слова: іноземний капітал, основний капітал, зарубіжні підприємці, акціонерні товариства, інвестиції, промисловість, економіка.

В статтє рассматривается широкий спектр взглядов российских и украинских исследователей по вопросу иностранных капиталов и зарубежного предпринимательства в экономическом развитии Украины и ее регионов второй половины ХІХ – начала ХХ в. Основное содержание – анализ исследований, что заложили начала изучения данной проблемы в отечественной историографии.

Ключевые слова: иностранный капитал, основной капитал, зарубежные предприниматели, акционерные общества, инвестиции, промышленность, экономика.

The extend spectrum of Russian and Ukrainian scientist's veins on foreign funds and industries during economical development of Ukraine and region in the 2d part of ХІХ – beg. ХХ cen. is depicted. The main context in the analysis of rescaches that became the beginning of studying given problem in native historiography. The conclusion, researchers defined problem set organizational forms of investments, regional specificity, industry affiliation of foreign companies and their total number, dynamic inflow of foreign funds defined legal status and economic factor representation of foreign businesses the appropriateness of involvement and use of capital to industry, business experience, administrative and technical staff in building production facilities detected feature of business and economic policy on the part of owners and government agencies. In the pre-Soviet period to study the problem of foreign capital and foreign business in economic development of Ukraine second half of ХІХ - early ХХ century authors of the study have been initiated and laid the foundation for further analysis.

Key words: foreign capital, basic capital, entrepreneurs, foreign manufacturs, Stock Corporation, investments, industry, economics.

Постановка проблеми. У другій половині ХІХ – початку ХХ ст. в Україні відбувається становлення провідних галузей економіки внаслідок модернізації та індустріалізації промисловості. Розвиток галузей промисловості в Україні призводить до формування виробничої спеціалізації регіонів. Одним із провідних економічних районів став Донецько-Криворізький басейн, у якому зосереджуються галузі важкої промисловості. Фор-

мування промисловості регіону відбувалось завдяки надходженню не лише вітчизняних капіталів, а й іноземних інвестицій, діяльності закордонних підприємців, які засновують акціонерно-пайові підприємства (акціонерні товариства і товарищества на паях), торгові дома (повні товарищества і товарищества змішаного типу на довірі), відкривають свої представництва, філії.

Розвиток економіки Російської держа-

ви другої половини XIX – початку XX ст. був тісно пов'язаний із використанням іноземних капіталів, залученням досвіду діяльності зарубіжних промислово-фінансових груп та осіб у галузях важкої промисловості, викликав зацікавленість політиків, економістів, істориків. Втім сама постановка проблеми не завжди мала сприятливий ґрунт, нашоувхуючись у суспільстві та фаховому середовищі на різноманітні судження.

Аналіз актуальних досліджень. Питання розгляду концептуальних положень з проблеми іноземних капіталів та зарубіжного підприємництва в історіографії дорадянського періоду досліджували І.Ф. Гіндін, В.І. Бовикін, Є. М.Скляренко, О.П. Саманцов, О.В. Щербініна та інші фахівці.

Метою статті є ґрунтовний аналіз досліджень, насамперед маловідомих або однобічно висвітлених у попередні часи, розгляду широкого спектру іноземних капіталів та зарубіжного підприємництва в економічному розвитку України другої половини XIX – початку XX ст., що постане частиною загального вивчення питання в історіографії.

Виклад основного матеріалу. Типове віддзеркалення розвитку іноземних капіталів та зарубіжного підприємництва в економічному розвитку України знаходимо в подорожніх нотатках М.С. Грушевського, опублікованих 1908 р. після поїздки історика за кордон. «Україна, – зазначав автор, – досі для західного світу була тільки німим, не знаним навіть на ймення поставщиком сирового продукту, людської сили – чи у фізичній постаті невільника, чи у вигляді різних напівфабрикатів... Навіть на тім, що давала вона, не клалася фірма її, тільки фірми посередницькі або різних політичних організацій, до складу яких вона входила» [9, с.56].

Серед досліджень дорадянського періоду виділяють праці Б.Ф. Брандта, в яких надається концептуальне обґрунтування залучення іноземних інвестицій до господарства держави й регіонів, пояснюються політичні та економічні передумови для їх використан-

ня [5-8]. Дослідник вважає найбільше придатною формою для залучення інвестицій у промисловість – це створення акціонерних компаній.

Автор на матеріалі зібраному під час перебування в регіоні, здійснює аналіз становлення підприємств металургійної, машинобудівної, кам'яновугільної промисловості, галузі будівельних матеріалів, скляного виробництва; називає державну належність іноземних підприємств, що виникали насамперед у південному регіоні європейської частини Російської держави в другій половині XIX ст. [7, с. 40-41]. Дослідник спростовує застереження, що виникали в суспільній думці того часу щодо побоювання залежності від іноземних інвестицій. У цьому питанні позицію автора демонструє вислів „...які би зміни не відбувались у майбутньому в складі власників, саме підприємство з його спорудами ніколи не залишить держави” [7, с. 180]. Певною мірою це була відповідь на дискусію, запропоновану редактором часопису «Русское Экономическое Обозрение» М. Федоровим, що ставився до проблеми залучення й використання іноземних інвестицій та підприємців з великою недовірою [20]. М. Федоров виступав проти надходження іноземних капіталів і підприємницької ініціативи до промисловості в будь-якій формі, що буде перешкоджати формуванню продуктивних сил національної економіки, піднесенню добробуту населення. Щоб цьому завадити, він рекомендував використовувати обмежувальні заходи, а саме митні тарифи, прямі бюрократичні обмеження [20, с. 40].

Б.Ф. Брандт здійснив порівняльний аналіз розвитку промисловості Донецького, Домбровського, Уральського районів, іноземних капіталів і підприємництва, в якому український регіон посідає провідне місце. Акцентуючи увагу на сучасних технологіях, фінансових можливостях, кількісних показниках товариств металургійної, машинобудівної, гірничорудної, скляної галузей, автор позитивно оцінив надходження інвестицій до промисловості країни. Він уважав, що завдяки їм національна промисловість має до-

сягнути рівня розвитку економіки передових держав, пояснював вплив іноземних підприємств не тільки на виробництво, а й внутрішнє споживання продукції промисловості [7, с. 69-70]. Тогочасну кампанію в засобах масової інформації, спрямовану проти залучення до промисловості іноземних капіталів, що, власне, і стимулювала появу спеціальних досліджень з даної теми, було завершено в серії публікацій А.П. Ліпранді (псевдонім А. Волинець).

Розглядаючи розвиток нової промисловості на півдні, А.П. Ліпранді чітко визначив межі Донецько-Криворізького басейну, обґрунтував належність до нього західної частини Облaсті Війська Донського. Він показав хід надходження інвестицій до регіону від перших суто іноземних компаній та процес поступового розширення товариств шляхом придбання їх у вітчизняних підприємців за конкретні суми, організації фінансово-промислових груп у формі трестів [16].

Використання іноземного капіталу як найбільш доцільне у становленні промисловості басейну було розглянуто у статті проф. І.А. Тіме. Автор пояснює, що шкоду приносить вітчизняній промисловості не іноземний капітал, а невміння ним користуватися, і ставить завдання виявити сферу найвигіднішого його застосування. Дослідник називає можливі причини негативних тенденцій у середовищі іноземного підприємництва «надмірно висока вартість заводських об'єктів, нераціональне використання капіталів, невідповідність самих підприємств до розмірів природних багатств», що можуть призвести до краху деяких іноземних компаній [18, с. 513]. Думка про необхідність наукового дослідження інвестицій у промисловість на прикладі конкретних підприємств, що були створені або розвивалися за рахунок коштів іноземних власників, була висунута в розвідці П.І. Єгорова [12, с. 2].

Наступною працею з названої теми стало дослідження Л. Воронова з визначення терміна іноземне підприємство в юридичній і економічній площині. З

економічної точки зору таке підприємство цілком або частково належить іноземним власникам, з юридичної – правління перебуває і загальні збори акціонерів відбуваються за кордоном. Автор намагається пояснити як акціонерну форму залучення іноземних капіталів, яка зменшує ступінь фінансового ризику підприємців, так і можливі зловживання, пов'язані зі спекуляціями акцій товариств [10, с. 22]. Дослідник проводить порівняння діяльності бельгійських і французьких товариств у різних галузях промисловості, наголошуючи на їх прибутковості. Висловлюється думка, що дивіденди, які видають іноземні компанії акціонерам, залишають країну, що негативно позначається на розвитку економіки держави. Автор приходить до висновку, що «іноземний капітал потрібний промисловості..., але такий характер діяльності виявився незадовільними» [10, с. 94-95].

Дати юридичне визначення поняттю «іноземне акціонерне товариство» також спробував Л.В. Шаланда, підкреслюючи, що не встановлено чіткої ознаки досліджуваного поняття, як зарубіжними, так і вітчизняними законодавцями. Автор показує, що іноземні підприємства мають рівноправні економічні умови діяльності з російськими на основі двосторонніх договорів Росії з Францією, Бельгією (1863 р.), Італією (1866 р.), Австро-Угорщиною (1867 р.), Швейцарією (1872 р.), Великобританією (1874 р.), Німеччиною (1885 р.) та іншими державами [21].

Для розвідок О.І. Камінки характерна увага до правових засад фінансової діяльності акціонерних товариств з іноземними капіталами. Він досліджує прецеденти, зокрема відоме рішення ухвалене Харківською судовою палатою щодо іноземних запозичень. О.І. Камінка аргументує суперечливі позиції з питань банкрутства, фінансових операцій, зроблених за кордоном, демонструє неузгодження позицій інтересів іноземних та вітчизняних власників емітованих підприємствами привілейованих і звичайних акцій, облігацій [15, с. 278-279].

Серед досліджень про іноземні інвестиції до акціонерних товариств басейну чільне місце посідає праця М. Залізняка, оскільки вона є першою українською публікацією з даної теми. Значення цієї роботи полягає у спробі вирахувати іноземні інвестиції, задіяні в українській індустрії, але автор не спромігся подати дані про громадянство (підданство) власників цих інвестицій [13, с. 199, 208].

На початку ХХ ст. Б. Ашовим було започатковано новий підхід у дослідженні іноземних інвестицій: не за їхнім загальним визначенням, а за окремою державною належністю акціонерних товариств, насамперед бельгійських [1,2]. Автор подав характеристику і періодизацію надходження бельгійських капіталів до промисловості. Так, перший етап (80-і роки ХІХ ст.) став підготовчим, наступний період (90-і роки ХІХ ст.) час, коли формується низка галузей переважно з бельгійських капіталів (будівельних матеріалів, міського транспорту, гірничорудна). Третій (1900–1906 рр.) – період тимчасового спаду бельгійських інвестицій, четвертий (з 1907 р.) – відновлення довіри інвесторів до акціонерної справи в промисловості Російській імперії.

Інший автор – А. Большаков стверджує, що перешкоджання надходженню іноземних інвестицій було згубним для промисловості країни. Автор зупинився на аналізі іноземних акціонерних товариств, використав лише частину джерел, зауважив, що зарубіжні інвестори вклали капітали не тільки у власні підприємства, а й у спільні з місцевими підприємствами, що ускладнює визначення їх фінансового розміру в регіоні [3, с.17]. За підрахунками А. Большакова, у південному регіоні Росії на початку ХХ ст. працювало 44,4% іноземних компаній від їх загальної кількості; середній показник основного капіталу для іноземного підприємства регіону було визначено у 2,4 млн. крб. а по Росії в цілому – у 1,9 млн крб. Дослідник установив існування понад 200 товариств у імперії, створених завдяки іноземному підприємству, перший

висвітлив розширення національного представництва іноземних товариств за рахунок швейцарських, що були організовані в кам'яновугільній та залізородній галузях [3, с. 22].

Відомий учений-економіст проф. М.І. Туган-Барановський у своїх роботах 1912 р. розглядав проблему залучення іноземних капіталів до промисловості як одне з дійсно важливих питань економічного життя. Автор наголошував, що промисловий розвиток Донецько-Криворізького басейну став можливим завдяки іноземним капіталовкладенням, ці підприємства не завжди мали дивіденди, але навіть такі обставини не завадили їм продовжувати діяльність у регіонах країни [19, с. 362-363].

Проф. П.П. Мігулін висловлював думку, що не слід змішувати поняття іноземні капітали та іноземне підприємництво. Він аргументував це тим, що капітали є інтернаціональні, безособові при сучасних формах існування компаній, коли акції та облігації випускаються на пред'явника і вільно переміщуються на фондових біржах. Автор пояснював, що іноземні підприємці вкладають до промисловості незначні капітали, і що було обумовлено ризиком власних коштів у чужій державі. Учений обґрунтував, що надходження інвестицій до промисловості посилює внутрішню конкуренцію і тим самим сприяє здешевленню вітчизняної продукції [17, с. 2, 6].

У наступній розробці П.П. Мігулін досліджував загальний стан англійських інвестицій у промисловість держави, зокрема на півдні Росії. Автор пояснив, що завдяки іноземним капіталам формується металургійна, кам'яновугільна, гірничовидобувна галузі регіону, а в інших галузях їх присутність була незначною, так із 38,4 млн. ф. ст., розміщених в Росії, лише 16 млн ф. ст. задіяне в промисловості. Дослідник виокремлює форми надходження інвестицій через утворення іноземних акціонерних товариств, а також придбання зарубіжними інвесторами вітчизняних акціонерних підприємств, що було несприятливим для її розвитку [14, с. 119-120].

Я. Горецький систематизував дані про

засновництво 184 іноземних акціонерних товариств, що задекларували свої наміри щодо діяльності за період 1901–1911 рр. їх чисельність, основний капітал. Матеріал згруповано за державною належністю, галузевою спеціалізацією підприємств.

За його підрахунками, на першому місці за часткою акціонерного капіталу перебували підприємства гірничовидобувної галузі, що становили 66 % від укладених коштів, на другому – металургійні та машинобудівні – 11%, на третьому – група підприємств міського господарства – 10 %.

За державною належністю перше місце посідали англійські компанії – 89, друге – бельгійські 31, третє – французькі – 26, четверте – німецькі 18 [21, с. 445–447].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Дослідники встановили організаційні форми надходження інвестицій, регіональну специфіку, галузеву належність іноземних підприємств та їх загальну кількість, динаміку надходжень іноземних коштів, визначений юридичний статус і економічний чинник представництва зарубіжного підприємництва, доцільність залучення і використання капіталів до промисловості, досвіду підприємців, адміністративно-технічного персоналу у розбудові виробничих об'єктів, виявлена особливість ведення бізнесу та господарської політики зі сторони власників та державних структур. У дорадянський період вивчення проблеми іноземних капіталів та зарубіжного підприємництва в економічному розвитку України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. були авторами започатковані студіювання й закладені основи їх подальшого аналізу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ашов Б. Бельгійська підприємчивість в Росії / Б. Ашов // *Промисленність і торгівля.* – 1910. – № 21. – С. 455 – 458.
2. Ашов Б. Еміграція бельгійських капіталів в Росії / Б. Ашов // *Промисленність і торгівля.* – 1910. – № 16. – С. 177 – 180.
3. Большаков А. Еще об иностранных капиталах / А. Большаков // *Торгово-промышленный Юг.* – 1912. – № 16. – С. 15 – 21.
4. Большаков А. Иностранные капиталы на юге России / А. Большаков // *Торгово-промышленный Юг.* – 1912. – № 11. – С. 17 – 23.

5. Брандт Б. Ф. Иностранные капиталы / Б. Брандт // *Россия в конце XIX века / под общ. ред. В. И. Ковалевского.* – СПб.: Тип. Бронгауз-Ефрон, 1900. – С. 617 – 621.

6. Брандт Б. Ф. Иностранные капиталы их влияние на экономическое развитие страны. Ч. II. Иностранные капиталы в России. Металлургическая и каменноугольная промышленность / Б. Ф. Брандт. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1899. – V, 398 с.

7. Брандт Б. Ф. Иностранные капиталы. Их влияние на экономическое развитие страны. Ч. I. Теоретические основания. Опыт иностранных государств / Б. Ф. Брандт. – СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1898. – XV, 312 с.

8. Брандт Б. Ф. Торгово-промышленный кризис в Западной Европе и в России 1900-1902. Ч. 2. Торгово-промышленный кризис в России / Б. Ф. Брандт. – СПб.: Тип. В.Ф. Киришбаума, 1904. – 314 с.

9. Варварцев Микола. Україна та Італія в економічних і громадсько-політичних взаєминах початку ХХ ст. / Микола Варварцев // *Ін-т історії України НАН України.* – К.: 2003. – Вип.12: Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – С. 56 – 77.

10. Воронов Л. Иностранные капиталы в России. Доклад Московскому Отделению Общества для содействия Русской Промышленности и Торговли / Л. Воронов. – М.: Университетская типография, 1901. – 96 с.

11. Горецкий Я. Новые иностранные акционерные компании за 1901–1911 гг. / Я. Горецкий // *Промышленность и торговля.* – 1913. – № 10. – С. 444 – 448.

12. Егоров П. И. Иностранные капиталы и русские техники / П. И. Егоров. – СПб.: Тип. П. И. Сайкина, 1900. – 36 с.

13. Залізник М. Індустрія на південній Україні / М. Залізник // *Студії з поля суспільних наук і статистики.* – Львів, 1910. – Т. 2. – С. 194 – 212.

14. Иностранный капитал в России: (Доклад проф. П. П. Мигулина Обществу Членов Р.-А. Т. Палаты 12 марта 1913 г.) // *Вестник Русско-Английской торговой палаты.* – 1913. – № 3. – С. 113 – 123.

15. Каминка А. И. Торговая администрация по делам иностранных акционерных компаний / А. И. Каминка // *Право.* – 1908. – № 5. – С. 275 – 278.

16. Липранди А. П. Иностранцы и наша южная горнопромышленность / А. И. Липранди // *Московские ведомости.* – 1898. – № 347. – С. 3; № 351. – С. 2; № 352. – С. 2; № 354. – С. 2; № 355. – С. 2; № 357. – С. 2; № 358. – С. 2; № 359. – С. 2 – 3; № 360. – С. 2.

17. Мигулин П. Иностранный капитал в России / П. Мигулин // *Новый экономист.* – 1913. – № 12. – С. 2 – 12.

18. Тиме И. К вопросу об иностранных капиталах / И. Тиме // *Горный журнал.* – 1899. – Т. 1. – № 3. – С. 513 – 516.

19. Туган-Барановский М. И. Иностранные капиталы / М. И. Туган-Барановский // *История на-*

родного господарства та економічної думки України: зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 39 – 40. – С. 360 – 363.

20. Федоров М. Письма о русской промышленности и иностранных капиталах / М. Федоров //

Русское экономическое обозрение. – 1898. – № 11. – С. 1 – 43; № 12. – С. 1 – 22; 1899. – № 1. – С. 1 – 43.

21. Шаланд Л. В. Юридическое положение иностранных акционерных обществ в России / Л. В. Шаланд // Право. – 1902. – № 1. – С. 16 – 26; № 5. – С. 219 – 225.